

Goeroe van de *cultural studies*

Michel de Certeau, tijdreiziger door geloof, mystiek en cultuur van alledag

Historicus Michel de Certeau was invloedrijk maar bleef relatief onbekend. Een nieuwe biografie maakt zijn ideeën toegankelijker.

Paradigma's hebben zo hun nadelen. Je mist gemakkelijk wie erbuiten valt en nog gemakkelijker wie zich niet onder één noemer laat plaatsen. Zo'n schier ongrijpbare duizendpoot was **Michel de Certeau** (1925-1986), een eigenzinnige Franse jezuïet, geschiedfilosoof, cultuurhistoricus, psychoanalyticus, hermeneut, semioticus, etnoloog en religiewetenschapper die baanbrekende en invloedrijke studies schreef over uiteenlopende thema's als de culturele dynamiek in de hedendaagse samenleving, de geschiedschrijving als intellectuele praktijk, de geloofsact en de vroegmoderne mystiek.

Ruim twintig jaar na Certeaus vroegtijdige dood boeit zijn werk aan beide kanten van de Atlantische Oceaan nog even sterk als tijdens zijn leven. In tegenstelling tot de uitdovende lichten van de grote ideologieën - denk aan Jean-Paul Sartre, Louis Althusser, Jacques Derrida - is de fascinatie voor Certeau onverminderd. Ook een nieuwe generatie lezers laat zich niet weerhouden door de graad van abstractie van veel van zijn beschouwingen en zijn zeer persoonlijke taalgebruik (dat van niet-Franstaligen soms nogal wat doorzettingsvermogen vergt). Elk jaar verschijnt er wel een bundel beschouwingen of analyses van zijn werk, een bloemlezing of vertaling, een handleiding of biografie, nog afgezien van het grote aantal artikelen. Opmerkelijk genoeg groeit zijn reputatie in de Engels- en Duitstalige landen en in de mediterrane wereld nog sterker dan in zijn thuisland Frankrijk, waar in het decennium na zijn dood een brede stroom analyses en persoonlijke getuigenissen verscheen.

Internationaal werd de toon gezet door het toegankelijke en empathisch geschreven overzicht *Michel de Certeau. Interpretation and Its Other* (1995) van Jeremy Ahearne, die recent ook een rapport redigeerde over Certeaus inzet voor de Franse cultuurpolitiek. In het Nederlands verscheen tot nu toe alleen de door de Vlaamse auteurs Koenraad Geldof en Rudi Laermans samengestelde bundel *Sluipwegen van het denken. Over Michel de Certeau* (1996).

'CERTEAU LEGDE DE GRONDSLAG VOOR DE ONTDEKKING VAN HET ALLEDAAGSE LEVEN ALS VOLWAARDIG HISTORISCH EN SOCIAAL ONDERZOEKSOBJECT.'

In de tweede helft van de twintigste eeuw kende Frankrijk maar weinig intellectuelen met een zo intense uitstraling op zoveel verschillende terreinen als Certeau. Al was de groep getrouwen kleiner dan de schare volgelingen van bekendere iconen uit hetzelfde Parijse milieu - zoals de literatuurwetenschapper Roland Barthes, de filosoof Michel Foucault of de socioloog Pierre Bourdieu - Certeaus vrienden en lezers hadden vermoedelijk een persoonlijker band met hem en waren ook onderling sterker met elkaar verbonden.

Een fascinerend overzicht daarvan vinden we in de rijk gedocumenteerde studie van François Dosse, getiteld *Michel de Certeau. Le marcheur blessé*. Daarin lopen Certeaus leven en werk, contacten en netwerken, rol en invloed voortdurend door elkaar heen. Naast een analyse van Certeaus optreden en geschriften berust Dosses onderzoek op enkele honderden interviews. Het personenregister alleen al bevat meer dan 1300 namen. Het is dan ook geen toeval dat de titel niet naar het werk, maar naar de persoon van Certeau verwijst. Beide blijken voortdurend nauw met elkaar verweven, zelfs na zijn dood, want jongere lezers die nu Certeaus werk ontdekken, ontkomen kennelijk niet aan een zoektocht naar wat hem heeft bezielde.

Certeaus leven werd vanaf het begin gevoed en gestuurd door de ervaringen in zijn netwerk en de instituties waartoe hij behoorde: de jezuïetenorde, de academische wereld, de publieke cultuur. Zonder dat netwerk valt zijn werk moeilijk te plaatsen. Tegelijk maakt het begrijpelijk dat er verschillende interpretaties van en waarderingen voor Certeaus geschriften zijn. Collega's, vrienden, lezers en wetenschappers leggen immers andere accenten en eigenen zich Certeau, al dan niet bewust, op een bijzondere manier toe. Zoals de 'Europese' Foucault, vooral wetenschapsfilosoof en cultuurhistoricus, naast en soms zelfs tegenover de 'Amerikaanse' Foucault staat, die vooral geldt als een cultuurtheoreticus met een politieke boodschap, is er ook een 'Europese' Certeau, geschiedfilosoof en historicus van geloof en mystiek, naast een 'Amerikaanse' Certeau, de theoreticus van het alternatieve culturele discours. Overigens noemde Certeau zichzelf stevast 'spiritualiteitshistoricus'.

In de Verenigde Staten raakte Certeau vooral bekend door zijn inspirerende etnologie van de alledaagse cultuur *The Practice of Everyday Life* (1984), een vertaling van *L'Invention du quotidien. I: Arts de faire* (1980) en de daarop aansluitende cultuurwetenschappelijke opstellen in *Culture in the Plural* en *The Capture of Speech and Other Political Writings*, beide in 1998 in vertaling gepubliceerd in Minneapolis.

'ER IS EEN "EUROPESE" CERTEAU, GESCHIEDFILOSOOF EN HISTORICUS VAN GELOOF EN MYSTIEK, NAAST EEN "AMERIKAANSE" CERTEAU, DE THEORETICUS

VAN HET ALTERNATIEVE CULTURELE DISCOURS.’

Toen *The Practice of Everyday Life* in 1984 in de Verenigde Staten verscheen, sloeg het in de academische wereld in als een bom. Met 30.000 verkochte exemplaren kreeg Certeau een cultstatus als goeroe van de *cultural studies*. Door deze cultuurpolitiek getinte ontvangst van zijn werk neigde men ertoe Certeau te beschouwen als een theoreticus van de populaire cultuur of, zoals ook bij Foucault gebeurde, van het alledaagse verzet tegen de structuren van de macht. Certeaus werk werd in Amerika gemakkelijk het vlaggenschip van wat intussen de ‘subalterne’ of ‘postkoloniale studies’ is gaan heten.

In zijn Europese werk ging het Certeau echter om iets anders. Hij zocht niet naar *vormen* van tegencultuur zoals die na mei 1968 in Europa mode waren geworden. Hij wilde juist een andere *benadering* van cultuur uitproberen dan de gangbare cultuuranalyse, met haar politieke en elitaire conformisme en haar ongevoeligheid voor de onderstroom aan de basis, zonder daarmee onmiddellijk te besluiten tot de realiteit van *countercultures*.

Met deze nieuwe benadering legde Certeau de grondslag voor de ontdekking van het alledaagse leven als volwaardig historisch en sociaal onderzoeksobject. Dat viel samen met de opkomst van de mediterrane *microstoria* (de soms breed uitwaaiende cultuurgeschiedenis vanuit een microscopisch gezichtspunt van onderop) en de vooral Duitse *Alltagsgeschichte* (die het alledaagse leven als bron en uitgangspunt neemt van de dynamiek van de geschiedenis). Maar Certeaus perspectief is toch anders – niet de bewuste maar juist de onbewuste dimensies van het alledaagse leven staan bij hem voorop.

De als vanzelf sprekende routines van ons leven en werken van alledag – zoals lopen en slenteren, eten en consumeren, je aankleden en uitgaan, groeten, aanraken, spelen, je herinneren, vertellen en kletsen – vormen voor Certeau de waarneembare sporen van de manier waarop individuen vormgeven aan de cultuur. Ze getuigen van de tactieken om zich een persoonlijke of groepsgebonden leefruimte toe te eigenen en daaraan een eigen betekenis te geven. Dat geschiedt in een omgeving die mensen van boven of van buiten wordt aangereikt door de instituties die de macht bezitten, zoals de staat, de gemeente, het bedrijfsleven. Mensen accepteren die instituties als voorwaarden en kaders voor hun handelen, maar trekken daarin vervolgens hun eigen plan, soms lijnrecht tegen het aanbod of de officiële, ‘utopische’ programmering in. Certeau noemt dit de ‘symboliek van het onbewuste’. Mensen ‘stropen’ op het terrein van anderen om hun eigen cultuur te realiseren. Hun sociale praktijken staan dan ook in een complexe en eigenzinnige relatie met het officiële, strategische discours van de overheid of de spraakmakende elite, zeg maar Den Haag, het stadhuis en de grachtengordel.

Dat officiële discours speelt wel degelijk een rol, maar eerder van aanbod dan van sturing. In de visie van Certeau reikt de ‘stad’ als fysieke vorm en sociale structuur bijvoorbeeld allerlei instrumenten aan, zoals de bebouwde ruimte, organisatievormen, voorzieningen en patronen van zingeving. De stedelingen gaan daar echter op hun eigen manier mee aan de slag. Daarom ziet de geleefde, ‘echte’ stad er heel anders uit dan de geplande, ‘utopische’ stad – al is de scheiding tussen beide in werkelijkheid natuurlijk niet zo scherp. Elke stedeling bouwt aan zijn eigen stadscultuur, die samen met die van anderen de geleefde identiteit van de hele stad gaat bepalen en, concreet, Amsterdam tot Mokum maakt.

Om een ander voorbeeld te nemen: de individuele leeservaring en de receptie van een boek beantwoorden maar zelden aan wat de auteur of de uitgever zich daarvan voorstelden. De gezamenlijke lezers of gebruikers geven het boek een betekenis die soms in een ver verwijderde verhouding tot de bedoeling van de maker staat. Denk bijvoorbeeld aan het dagboek van Anne Frank, maar evengoed aan alle vormen van ontvangst en soms tegenstrijdige interpretaties die de werken van grote schrijvers oproepen. Bij zulke debatten heeft niemand in principe helemaal gelijk of ongelijk, want ‘lezen, dat is stropen’ (*lire: un braconnage*), in de gevleugelde formule van Certeau. De lezer scheidt zijn eigen werkelijkheid, en die is niet minder geldig dan wat hem wordt opgedrongen.

‘DE ALS VANZELF SPREKENDE ROUTINES VAN ONS LEVEN VAN ALLEDAG VORMEN DE WAARNEEMBARE SPOREN VAN DE MANIER WAAROP INDIVIDUEN VORMGEVEN AAN DE CULTUUR.’

De fascinatie die Certeau ook bij de jongere generatie opwekt, heeft wellicht te maken met de in zijn werk gethematiseerde spanning tussen denken en werkelijkheid. Die laat voorbeeldig zien hoe broos het ideologisch denken was dat tot voor kort opgeld deed. Hoewel Certeau mentaal dicht bij Michel Foucault stond, werkte hij toch anders, omdat hij in wezen geen filosoof was maar een historicus. Foucaults genealogisch getinte opvatting van de wetenschapsontwikkeling – hij onderzocht de ontstaansgeschiedenis van ideeën, met aandacht voor de verschuivingen en kenteringen daarin – was voor Certeau te systematisch, gezien de manifeste veelvormigheid van de menselijke ervaring. Hij vond deze opvatting ook te weinig ingebed in de patronen van zingeving die we in de praktijk hanteren.

Certeau was voortdurend op zoek naar de concrete samenhang tussen discours en praxis. Hoewel geen cultuurpoliticus en het tegendeel van een holist, was hij bezorgd om de culturele cohesie van de samenleving in haar geheel, dus met inbegrip van degenen die hun stem niet (kunnen) laten horen. Daarom was hij op een gegeven moment ook bereid zijn kennis en kunde in dienst te stellen van de culturele strategie van de overheid. Certeau kwam steeds opnieuw naar voren als een historicus in hart en nieren met een procesgerichte kijk op de werkelijkheid, die hij vertaalde in termen van ruimtelijke

strategieën en individuele of lokale toe-eigeningstactieken.

De socioloog Eric Maigret stelt in een heldere beschouwing (2000) over Certeau dat hij een drievoudige intellectuele erfenis heeft nagelaten. Ten eerste het begrip *altérité*, dat wil zeggen: de erkenning van de ander en het anders-zijn als grondslag van de geschiedschrijving. Dat leidt tot bewustzijn over de fabricage van het verleden, in tegenstelling tot het nu in veel landen overheersende denken in termen van identiteit. Ten tweede is er het historische karakter van elke geloofsact: geloven doe je niet buiten de tijdsorde of de maatschappelijke structuren om. Het is geworteld in de specifieke situatie waarin je leeft en is het geformaliseerde resultaat van een reeks praktijken (handelingen, uitspraken, overtuigingen). Certeau noemt dat de *formalité des pratiques*. Ten derde ziet Certeau de manier waarop mensen zich het dagelijks leven toe-eigenen (*appropriation*) als fundament van de cultuur in brede zin (*arts de faire*). Certeau was een meester in de formulering van het pakkende concept en het suggestieve woord – wat ook aan zijn duurzame invloed heeft bijgedragen.

‘ELKE STEDELING BOUWT AAN ZIJN EIGEN STADSCULTUUR, DIE DE GELEEFDE IDENTITEIT VAN DE HELE STAD BEPAALT EN, CONCREET, AMSTERDAM TOT MOKUM MAAKT.’

Behalve een inspirerende historicus en cultuurwetenschapper was Certeau bovenal een breed geïnteresseerde intellectueel. Zijn rigoureuze en veeleisende denkwijze steunde op een persoonlijk gevoel voor autonomie dat hyperalert reageerde op alle vormen van inlijving door groepen, ideologieën en dogma's, de gevestigde zo goed als de tegenstromingen. Dat bracht hem dan onmiddellijk tot een reflex van kritische distantie. Toch stond zijn overvolle leven wel degelijk in het teken van maatschappijbetrokkenheid en een persoonlijk engagement dat het diepste uit iedere relatie wist te halen. Het geheim van de intellectueel is immers dat zijn boeken niet volstaan: het is zijn persoonlijkheid die niet alleen zijn geschriften en publieke optreden inspireert, maar ook zijn netwerk en individuele contacten.

Een echte intellectueel fascineert na zijn dood dan ook niet op dezelfde manier als tijdens zijn leven, en zijn invloed verandert van aard. Hij kan niet meer op de actualiteit reageren, de persoonlijke contacten vallen weg en het netwerk stolt. Wat blijft, is heimwee naar de inspiratie die van zijn tegenwoordigheid uitging. Dat geldt ook voor Certeau. Geen boek, artikel of programma over zijn denkwereld of werk, of het bevat een krachtige, vaak emotionele passage over de ontmoeting of persoonlijke relatie die de schrijver met hem had, en die steevast als van beslissende invloed op diens ontwikkeling wordt geduid. In Dosses studie over Certeaus netwerk is dat op bijna elke bladzijde voelbaar. Heiligenverering is dan nooit ver weg.

Het bijzondere van Certeaus benadering ligt hierin dat hij de geijkte wetenschappelijke kennisvelden met hun vaste grenzen (de sociologie, psychologie, cultuur- en communicatiewetenschap enzovoort) achter zich probeert te laten om aan de hand van de gebeurtenissen (*événements*) en praktijken (*pratiques*) van alledag experimenteel tot in het hart te komen van het wezenlijk historische karakter, de historiciteit van de wereld. Certeau kent geen essenties, bij hem is alles wording, geschiedenis. Het zindert in zijn werk van de dingen die gebeuren en van de vele uiteenlopende manieren waarop personen daarmee omgaan, de culturele praktijken.

Hij onderscheidt zich van andere cultuurfilosofen door op het gefragmenteerde en geïndividualiseerde karakter van die praktijken te wijzen. Het logisch samenhangende geschiedverhaal en het gangbare culturele vertoog acht hij daarvoor maar matig zinvol, of het nu gaat om de publieke visie van onze politici op de geschiedenis (zoals de huidige roep om een nationale canon, een sluitend verhaal over de Nederlandse identiteit, of de inrichting van een museum voor de nationale geschiedenis), of om het wetenschappelijke debat van de academische wereld. Degenen die in onze geijkte samenleving met haar officiële instituties en formele netwerken geen duidelijke stem of vertegenwoordiging hebben, nemen volgens Certeau juist langs onofficiële weg het woord. Sommigen noemen dat een vorm van alternatieve geschiedschrijving, maar voor Certeau gaat het daarbij juist om de kern van de geschiedenis.

Het probleem waarvoor de cultuurcriticus zich gesteld ziet, ligt in de wijze waarop sociale praktijken en culturele discussies zich van hoog tot laag tot elkaar verhouden en elkaar over en weer vormen. Het probleem ligt dus in de verwoording van de *samenhang* van het geheel als een samenleving die voor iedereen zinvol is. Certeaus kernboodschap is er hier een van hoop en geloof in de wereld: ook van onderop bezien is zij kenbaar en vormbaar, en kan zij dus als een leefbare wereld zin krijgen. Het succes van Certeaus cultuurwetenschappelijk werk heeft dan ook niet alleen te maken met de herkenbaarheid ervan in de context van een toenemende individualisering van culturele praktijken. Het steunt beslist ook op zijn in wezen optimistische kijk op de maakbaarheid en toegankelijkheid van de wereld. Die staat soms scherp tegenover Foucaults illusievolle, zo niet pessimistische visie op de ontwikkeling van de samenleving.

‘DE LEZER SCHEPT ZIJN EIGEN WERKELIJKHEID, EN DIE IS NIET MINDER GELDIG DAN WAT HEM WORDT OPGEDRONGEN.’

In Nederland zal Certeaus naam bij sommigen een belletje doen rinkelen, in Vlaanderen is hij iets

bekender. Toch is zijn werk niet of nauwelijks tot het bredere publiek doorgedrongen. Dat hoeft op zich niet te verbazen. Certeau schreef zijn werk in de moeilijkste en ook nog eens zeer persoonlijk getinte variant van de langzaam maar zeker kapseizende wereldtaal die het Frans is.

Hoewel grote delen van zijn werk intussen in twaalf talen zijn vertaald, zijn in het Nederlands slechts enkele oudere artikelen beschikbaar, en beslist niet de belangrijkste. Certeaus benadering, sterk gekenmerkt door de *linguistic turn* (de aandacht voor de talige dimensie van onze perceptie van wetenschap en werkelijkheid) en de psychoanalyse, valt minder goed te rijmen met de Nederlandse canon van no-nonsense rationaliteit, onmiddellijke toegankelijkheid en – om een typisch Certeau-woord te gebruiken – ‘geloofwaardige’ (*crédible*) cultuurwetenschap. Daarbij komt dat we vooral bij zijn theorievorming over geschiedschrijving, geloof en mystiek, werk en persoon moeilijk van elkaar kunnen scheiden. Dat roept de vraag op hoe Certeaus leven er nu eigenlijk precies uitzag.

Michel-Jean-Emmanuel de La Barge de Certeau werd op 17 mei 1925 geboren in Chambéry (Savoie) in een familie van kleine landadel, als oudste van vier kinderen. Hij werd opgevoed in een streng katholieke, traditionalistische atmosfeer die zijn intelligentie had kunnen verstikken als hij niet vanaf het begin de kieren en spleten van het systeem had opgezocht waarin hij zijn leefruimte kon vormgeven.

Deze houding heeft niet alleen zijn leven voorgoed getekend, ook zijn wetenschappelijke thematiek. Daarbij valt in het bijzonder te denken aan de spanning tussen het vertoog (*discours*) en de praxis zoals hij die in *Arts de faire* thematiseerde, en aan thema's zoals het anders-zijn (*l'altérité*) als kern van de zelfverwerkelijking, de beslissende betekenis van marginale praktijken voor de zingeving van cultuur en samenleving, het scheppende vermogen van de cultuur van onderop, de noodzaak van persoonlijke toe-eigening van wat in de communicatie als dwingend wordt aangeboden, en het geleefde geloof als een formalisering van geloofspraktijken die haar beslag krijgt in het verschijnsel ‘kerk’.

Na zijn studie in de klassieke letteren en filosofie in Grenoble, Lyon en Parijs promoveerde Certeau in 1960 aan de Sorbonne in de godsdienstwetenschappen op een proefschrift over het geestelijk dagboek van Pierre Favre (Petrus Faber, 1506-1546), een van de eerste gezellen van Ignatius van Loyola, stichter van de jezuïetenorde, en de meest actieve verspreider van zijn spiritualiteit. In 1950 trad Certeau in de Sociëteit van Jezus in en in 1956 werd hij tot priester gewijd. Hoe eigengereid hij zich ook in de intellectuele marge van de Sociëteit manoeuvreerde, als jezuïet was het voor hem moeilijk een positie in het laïcistische universitaire bestel van Frankrijk te krijgen. Hij doceerde aanvankelijk aan verschillende ordescholen en aan het autonome Institut Catholique van Parijs, en voerde de redactie over jezuïentijdschriften als *Christus en Études*, die bij een breed publiek de katholieke spiritualiteit vernieuwden en de relatie tussen geloof en samenleving verhelderden.

Certeaus doorbraak kwam na mei 1968. In oktober van dat jaar verscheen zijn boek *La prise de parole*, een inspirerende cultuurkritische analyse van de studentenopstand. Certeau duidde die als de plaats waar degenen die zich niet in de officiële instituties vertegenwoordigd achtten zelf het woord hadden genomen en hun eigen wereld hadden gemaakt. Dat plaatste hem definitief in de voorhoede van het politieke en culturele debat en maakte hem tot woordvoerder van een nieuwe visie op cultuur, christendom en historiciteit. Onmiddellijk daarna werd hij aan de nieuwe experimentele universiteit Paris VIII-Vincennes benoemd tot hoogleraar in de psychoanalyse en geschiedenis, en vanaf 1971 in de culturele (en historische) antropologie aan Paris VII-Jussieu.

Van 1978 tot 1984 was hij hoogleraar aan de universiteit van Californië in San Diego, en in 1984 werd hij verkozen voor de prestigieuze functie van *directeur d'études* (onderzoekshoogleraar) aan de École des Hautes Études en Sciences Sociales te Parijs, het mekka van de Annales-school (een invloedrijke stroming in de geschiedschrijving die een voorbeeld nam aan de sociale wetenschappen). Hij bewaarde daartoe overigens een gepaste intellectuele distantie, zoals hij dat tot alle scholen deed. Zijn onderzoeksprogramma kreeg de titel ‘Historische antropologie van geloofspraktijken, 16e-18e eeuw’, maar al in januari 1986 overleed hij aan kanker van de alvleesklier, zodat dit programma onvoltooid is gebleven.

‘MENSEN “STROPEN” OP HET TERREIN VAN ANDEREN OM HUN EIGEN CULTUUR TE REALISEREN.’

De spiritualiteit en de geloofsthematiek waren Certeaus eigenlijke disciplinaire bron, waaruit hij steeds zijn theoretische inspiratie bleef putten. Na zijn dissertatie over Favre zette hij zich aan een diepgaande studie van de Franse spirituele schrijver Jean-Joseph Surin (1600-1665), navolger van de bekende Spaanse mysticus Johannes van het Kruis (1542-1591). Surin zou levenslang Certeaus geestelijke metgezel blijven.

Surins leven baarde in zijn eigen tijd al veel opzien – in 1634 werd Surin naar het plaatsje Loudun gestuurd om daar de duivels uit te bannen (rond deze befaamde episode maakte Aldous Huxley een roman, Jerzy Kawalerowicz en Ken Russell beiden een film, Krzysztof Penderecki een opera en Certeau zelf schreef een baanbrekende analyse in *La possession de Loudun* (1970), vermoedelijk het eerste historische werk in Frankrijk dat de psychoanalytische duiding volwaardig operationeel maakte). Overtuigd dat hijzelf door demonen was gegrepen, leefde Surin na deze episode enkele tientallen jaren in een geestelijke nacht, op de grens van psychische desintegratie. Hij meende voor eeuwig verdoemd te

zijn, totdat een als wonderbaarlijk geduide genezing hem van dat idee bevrijdde en hij in hemelse boodschappen verzonk. Zijn *Catéchisme spirituel* (1654), waarin hij zijn ervaringen uitte, zou op de Index verschijnen.

Certeau bleef geboeid door Surin, de geestelijke zwerver en eigenzinnige spiritualist die steeds zijn eigen plan trok in zijn omgang met het geloof en de wereld, en daarbij de marges van de instituties uitbuitte zonder er ooit mee te breken. Deze fascinatie werd het aanknopingspunt voor zowel een verbreding als een verdieping van zijn interesses - van de sociale wetenschappen en de semiotiek tot en met de psychoanalyse. Certeau startte zijn eigen analyse onder leiding van de beroemde freudiaan Jacques Lacan en was vanaf 1964 actief in de roemruchte *École freudienne de Paris*, totdat die in 1980 werd opgeheven.

Het is niet moeilijk om Certeaus fascinatie voor Surin te begrijpen. We mogen er de voortdurende spiegeling van een alter ego in zien: hetzelfde charisma in het persoonlijke contact, dezelfde gedrevenheid in de studie, hetzelfde meesterschap in de formulering van de grondslagen van spiritualiteit en mystiek, dezelfde fragiele positie op de rand van de kerkelijke institutie en hetzelfde besef steeds op weg te zijn naar iets anders en tussen de bakens van allerlei vormen van establishment door te glippen als een betrokken voorbijganger die slechts ten dele medespeler was.

Het onderzoek naar vormen van mystiek en naar de culturele en wijsgerige voorwaarden voor geloof zou de Europese Certeau blijven bezielen. Hij bleef zijn leven lang publiceren over hun beider grondslagen en geschiedenis. Naast de genoemde *Possession de Loudun* vormde de bundel artikelen *La Fable mystique, XVIe-XVIIe siècle* (1982) het hoogtepunt van zijn productie. De tweede geplande bundel heeft hij wegens zijn overlijden niet kunnen voltooiën, maar de in 2005 door Luce Giard bezorgde heruitgave van veertien artikelen onder de titel *Le lieu de l'autre. Histoire religieuse et mystique* vormt een logisch vervolg.

'CERTEAU ZOCHT VOORTDUREND DE GRENZEN VAN ZIJN LOYALITEITEN OP - NIET OM DWARS TE LIGGEN, MAAR UIT EEN FUNDAMENTELE NOODZAAK TOT ZELFVERWERKELIJKING.'

De analyse van 'Labadie le nomade' waarmee *La Fable mystique* besluit, biedt een goed inzicht in Certeaus denk- en werkwijze. Ondanks de grotendeels Nederlandse thematiek is zij in Nederland zelf helaas vrijwel onbekend gebleven. Het gaat hier om de rebelse Franse mysticus Jean de Labadie (1610-1674): priester, eerst jezuïet, maar na zijn uittrede uit de orde kanunnik van Amiens, en her en der biechtvader van groepen religieuzen. Voortdurend strevend naar de stichting van een 'stille gemeenschap van de eenvoudigen', bekeerde hij zich in 1650 tot het calvinisme, om na verschillende omzwervingen ten slotte in Amsterdam een 'gemeenschap van de heiligen' te stichten, een door hem geïnspireerde groep van hoogbegaafde mannen en vrouwen (onder wie de befaamde geleerde vrouw Anna Maria van Schurman en prinses Elisabeth van de Palts) die wilde terugkeren naar de christelijke oergemeenschap, waarin Geest en liefde de plaats zouden innemen van Woord en regel.

Certeaus voortdurende gevecht met de beperkingen van de taal, die hem voor niet-ingewijden soms zo moeilijk leesbaar maakt, verraadt in dit empathisch geschreven artikel een sterke, ingehouden emotie. Maar we vinden er ook alle kwaliteiten, passies en interesses van Certeau zelf in terug, zoals de in poëtische termen geduide fascinatie voor de levensgang van die bijzondere *Wandersmann* (de *marcheur* uit Dosses titel) die zich door niemand liet binden, de aandacht voor de zelfgekozen intellectuele autonomie van zijn subject, de verleidingskracht van het welgesproken woord, de alomtegenwoordigheid van de lichamelijkheid in de geestelijke ervaring, en de persoonlijke bekering.

Deze nadruk op Certeaus persoonlijke ontwikkeling in de perceptie van zijn werk laat zien hoe zijn levensgang de diversiteit van zijn persoonlijkheid weerspiegelt. Eén ding is duidelijk: volwaardige cultuur- en geesteswetenschap komt niet in een klinische atmosfeer tot stand, maar in een symbiose van de wetenschappelijke habitus met de openheid voor het maatschappelijke engagement, en in een onophoudelijke zoektocht naar de meest adequate vormtaal om die tot uitdrukking te brengen. De persoonlijke coördinaten van iemands leven helpen dan bij de concrete vormgeving van de thematiek en de benadering.

Certeau was een provinciaal uit de marge van de elite, een gelovige uit een traditioneel milieu en een jezuïet die voortdurend de grenzen van zijn loyaliteiten opzocht. Niet om dwars te liggen, maar uit de fundamentele noodzaak tot zelfverwerkelijking. Gelovige en jezuïet - die twee termen zijn in academisch Nederland vaak al voldoende om de schouders te doen ophalen. Maar wie Certeaus analyses van geloof als culturele praktijk leest, begrijpt hoe kortzichtig zo'n oordeel zou zijn. Het christelijke geloof was voor hem een bijzondere historische figuur van het geloof in de mens dat iedereen dient te koesteren die niet door absoluut cynisme zijn menselijkheid wil verliezen. Als historische praktijk wordt dat geloof bepaald door de tijd en de ruimte waarin het ontstaat en door de strategieën en tactieken, inclusief de inbedding in het christendom, waarin het steeds opnieuw vorm krijgt, als opdracht voor de toekomst.

'JONGERE LEZERS DIE NU CERTEAUS WERK ONTDEKKEN, ONTKOMEN NIET AAN EEN ZOEKTOCHT NAAR WAT HEM HEEFT BEZIELD.'

Certeaus geloof stond mijlenver van het rationalisme van de godsontkenners – voor Certeau een schimmenstrijd zonder object – maar ook van het emotiechristendom en van de sacraliteitsclaim van de gevestigde kerken. Als institutie bood de kerk in zijn ogen niet alleen een praktisch handelingskader, maar ook een steeds weer in nieuwe vormen van loyaliteit te vormen gemeenschap van concrete gelovigen die hun eigen geloofswereld smeden.

Certeau leefde zijn leven en gaf vorm aan zijn vak vanuit de ervaring van alledag, in de overtuiging dat het leven, en dus ook de geschiedenis, in wezen een praxis is, een *art de faire* die gerealiseerd wordt in de act van toe-eigening door het subject. Zijn definitie van cultuur was dus een actieve, gegrond op *agency*, met als onderzoeksobject de culturele praktijken die zich aanboden, in welke vorm dan ook, van mystieke uitingen en leescultuur tot alledaagse handelingen van de meest banale soort.

Praxis, praktische zin in de ruimste zin van het woord, is in wezen het vermogen om onderscheid te maken tussen wat wel en wat niet werkt, wat wel of niet mogelijk, denkbaar of voorstelbaar is, en wat wel of niet tot bevrediging leidt. Die noodzaak tot onderscheid (*différence*, of beter, in de terminologie van Certeau: *écart*, verschil, afstand) vereist van de wetenschapper en de intellectueel dat zij het standpunt van de ander innemen als zij hem willen leren kennen en zijn identiteit, het zelf, willen kunnen definiëren. Dat verplicht hen tot een tijdelijke breuk met hun eigen identiteit. Het is deze pijnlijke ervaring van een gebroken identiteit die het mogelijk maakt de ander te herkennen. Daar ligt voor Certeau de existentiële *blessure*, die andere sleutelterm uit de titel van Dosses rijke studie.

Willem Frijhoff is emeritus hoogleraar geschiedenis van de nieuwe tijd aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Hij was eerder (tot 1997) hoogleraar cultuur- en mentaliteitsgeschiedenis aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.

Besproken boeken:

MICHEL DE CERTEAU. *LE MARCHEUR BLESSE*

door **François Dosse**

Éditions La Découverte. Parijs 2002.

658 pag., € 24,50

Literatuur:

Daniel Bogner. *Gebrochene Gegenwart. Mystik und Politik bei Michel de Certeau.* Grünewald. Mainz 2002.

Ian Buchanan. *Michel de Certeau. Cultural Theorist.* Sage. Londen 2000.

Ian Buchanan (red.). *Michel de Certeau. In the Plural.* Duke University Press. Durham NC 2002.

Philippe Büttgen en **Christian Jouhaud** (red.). *Lire Michel de Certeau. La formalité des pratiques / Michel de Certeau lesen. Die Förmlichkeit der Praktiken.* Klostermann. Frankfurt am Main 2008.

Marian Füssel (red.). *Michel de Certeau. Geschichte – Kultur – Religion.* UVK Verlagsgesellschaft. Konstanz 2007.

Ben Highmore. *Michel de Certeau. Analysing Culture.* Continuum. Londen 2006.

Eric Maigret. 'Les trois héritages de Michel de Certeau. Un projet éclaté d'analyse de la modernité.' *Annales HSS* 55 (3): 511-549, mei-juni 2000.